

ТЕРТИШНИК В. М.,

доктор юридичних наук, професор,
академік Академії політичних наук,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
(Університет митної справи та фінансів)

ПРИНЦИПИ ПРАВА ТА СТРАТЕГІЯ І ПРАКТИКА СУДОВО-ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

У статті розкриваються поняття та система принципів права, особливості принципів пропорційності та юридичної визначеності, проблеми конкуренції й суперечливості правових норм та гармонізації законодавства на основі розвитку системи принципів права.

***Ключові слова:** стратегія, принципи, юридична визначеність, пропорційність.*

В статье раскрываются понятие и система принципов права, особенности принципов соразмерности, юридической определенности, проблемы конкуренции и противоречий правовых норм, гармонизации законодательства на основе развития системы принципов права.

***Ключевые слова:** стратегия, принципы, юридическая определенность, соразмерность.*

The article reveals the notion of a system of law, especially the principles of proportionality, legal certainty, competition issues and contradictions of legal rules, the harmonization of legislation based on the development of a system of principles of law.

***Key words:** strategy, principles, legal certainty, proportionality.*

Вступ. Стратегію державотворення і законодавчої та правозастосовної діяльності можна розглядати як доктринальну модель послідовних, активних та скоординованих дій, необхідних для досягнення суспільно важливої, глобальної для такого роду діяльності, довгострокової мети.

Між тим, правова реформа в Україні розпочалась і досі здійснюється без виваженої концептуальної моделі принципів, за відсутності доктрини й стратегії такої реформи, зі спонтанним і безсистемним запозиченням досвіду інших країн та «модних ідей», а часто-густо – методом проб та помилок. Нерідко замість зміни кадрового складу певної інституції законодавець змінює саму правову основу її діяльності, що не дає позитивного ефекту, а законодавча реформа набирає обертів і стає перманентною, що більше поглиблює кризу законності. У реформаторських процесах важливо мати цільові орієнтири, доктринальну модель та виважену стратегію. Забезпеченню якості правового регулювання взагалі бракує розуміння принципів права та їх системи. Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється тим, що після введення в дію нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та прийняття нових законів щодо слідчих та судових органів юридична практика показує наявність колізій та «білих плям» у законодавстві, відсутність єдності системи принципів права та послідовності їхнього застосування.

Аналіз останніх досліджень виявляє проблеми системи принципів права та розмаїття думок учених із цього приводу[1–31]. Але існуючі публікації не вичерпують всю проблему, а швидше утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Постановка завдання. Метою роботи є удосконалення концептуальної моделі системи принципів права в контексті доктрини і стратегії судово-правової реформи з урахуванням правових позицій та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Результати дослідження. *Стратегія* – мистецтво досягнення важливої мети. Якщо метою правосуддя є забезпечення справедливості розв'язання кримінального соціального конфлікту та захист прав і свобод людини, то для досягнення такої мети перш за все необхідно юридично визначити фундаментальні засади діяльності судових і правоохоронних органів, до компетенції яких відноситься здійснення розслідування і судового розгляду.

Принципи права як основоположні морально-правові та фундаментальні ідеї, сформовані в процесі розвитку правосвідомості та природного права й закріплені в законах, міжнародних правових актах та правових позиціях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), в силу свого змісту й цінності синхронізують всю систему правових норм і забезпечують їхню узгодженість та єдність, виступають першоджерелом окремих інститутів права (є генетичною підвалиною, «хромосомним набором» системи права), надають глибокої єдності регулятивним механізмам права, визначають особливості й доктринальні якості галузі права, є першоджерелами для інших норм та інститутів, які виводяться з них і підпорядковуються нормам-принципам, дають юридичну базу для тлумачення конкретних норм та вирішення суперечливих питань, сприяють правильному пізнанню та застосуванню норм права, вносять упорядкованість у розв'язання питань, відносно яких є прогалини в праві, а в випадках застосування права за аналогією служать основою й вихідним положенням для розвитку системи права.

«В основі кожного принципу права, – слушно зазначає С. Погребняк, – лежить певна ідея: спочатку вона виникає лише спорадично, як мрії окремих розумів чи легкий відтінок інших форм духовності; поволі вона втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання й вимагаючи реформ існуючого порядку. Загальні ідеї є рушійною силою, яка веде суспільство від одного стану до іншого... Принципи, спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, нерідко ґрунтуються на природній справедливості, тому традиційно пов'язуються з концепцією природного права й символізують дух права. Вони мають найбільш загальний, абстрактний характер. Вони визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрямки їхнього подальшого розвитку, є свого роду стрижнем, «родзинками» юридичних конструкцій. Вони ніби розчинені в праві і пронизують його норми й інститути. Вони мають пріоритет над іншими нормами права й більшу стійкість». Отже, принципи права – це найбільш загальні і стабільні вимоги, які сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права та напрями його подальшого розвитку [19, с. 217].

У правовій системі держави знаходять закріплення принципи різного рівня узагальненості: загальноправові принципи – принципи, характерні для усіх галузей права (наприклад, верховенство права, невтручання в приватне життя, справедливість, рівність людей перед законом і судом, відповідальність держави перед людиною й суспільством); міжгалузеві – принципи, характерні для кількох галузей права (наприклад, притаманні як цивільному, так і кримінальному процесу: принципи гласності судового процесу, доступу до правосуддя, незалежності суддів); галузеві принципи – принципи, характерні тільки для окремої галузі права (наприклад, у кримінальному процесі – це презумпція невинуватості обвинуваченого, публічність, недопустимість примусу до свідчень проти самого себе і своїх близьких родичів та членів сім'ї тощо).

Зі здійсненням правильного цивілізаційного вибору ідеї правової держави система світоглядних ідей, які належать до принципів права, знаходиться на стадії становлення й розвитку, інкорпорує правові позиції, визначені в міжнародних правових актах та в рішеннях Європейського суду з прав людини, а також втілює ідеї природного права та актуальні світоглядні ідеї юридичної науки.

Ефективність правових норм багато в чому залежить від системності, розуміння та чіткого визначення й дотримання принципів права, чого бракує більшості нових законодавчих актів.

Наприклад, у ст. 3 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» передбачені принципи справедливості, неупередженості, незалежності, політичної нейтральності й позапартійності. Думається, що окрім політичної нейтральності слід говорити і про релігійну нейтральність та толерантність. У Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. згадується новий принцип: відкритість для демократичного цивільного контролю.

У ст. 4 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 2 червня 2016 р. в системі принципів діяльності цих органів названі засади справедливості, неупередженості та об'єктивності, розумності строків виконавчого провадження, фіксування технічними засобами, а також принцип пропорційності, що визначається як принцип співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями.

Законом України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. декларуються такі принципи, як відкритість та прозорість, дотримання прав і свобод людини, політична нейтральність. Але в цьому Законі чомусь не закріплюються такі важливі принципи, як принципи справедливості, неупередженості та об'єктивності, розумності строків провадження та пропорційності (співмірності застосування засобів примусу), не знайшлося місця тут і для принципу поваги до честі, гідності та репутації особи.

Принципи політичної нейтральності, справедливості та пропорційності досі не знайшли належного визначення, розкриття й забезпечення в КПК України.

Ст. 26 КПК України робить спробу закріпити нову засаду кримінального провадження під назвою «диспозитивність». Але ні в самому тексті названої статті, ні в словниках, ні в ст. 3 КПК України під назвою «Визначення основних термінів кодексу», ні в сучасних наукових виданнях досі не дається чітке тлумачення й розкриття змісту цього терміна. Така «загадкова невідомість» не може претендувати на принципову ідею, та ще й піднесена до основних (непорушних) правових засад юридичної діяльності.

У сучасній юридичній науці одні автори включають у систему принципів кримінального процесу 12 принципів змагального кримінального процесу [22, с. 74–77], інші – 22 принципи [11, с. 63; 10, с. 59–60], ще інші – 27 [1, с. 87].

Чинна система принципів кримінального процесу, запозичена українською процесуальною наукою з теорії процесу радянських часів, має певні позитивні моменти (закріплення принципів верховенства права, невтручання у приватне життя, забезпечення доведеності вини), але потребує подальшого розвитку з урахуванням міжнародних правових актів, рішень ЄСПЛ та сучасних досягнень світової наукової думки і процесуальної науки.

По-перше, в міжнародних правових актах та в Конституції України поряд із принципом верховенства права знайшли відображення й такі загальні юридичні принципи, як *справедливість, відповідальність держави за шкоду, заподіяну громадянину державними органами чи посадовими особами* (ст. 56 Конституції України). На підставі цих положень у кримінальному процесі виник і розвивається інститут реабілітації незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності, відшкодування таким особам моральної й матеріальної шкоди. Першоджерелом цього інституту є *принцип реабілітації невинуватих осіб*, закріплений у ст. 56 Конституції України.

По-друге, до принципів кримінального процесу, на нашу думку, слід відносити такі загальні фундаментальні положення: документування процесуальних дій і рішень (п. 7 ст. 129 Конституції України); забезпечення безпеки учасників кримінального процесу; гарантованість доступу до правосуддя; забезпечення ознайомлення обвинувачуваного з обвинуваченням і допустимість судового розгляду справи тільки в рамках пред'явленого обвинувачення; прокурорський нагляд на досудових стадіях та підтримання державного обвинувачення прокурором у суді; допустимість обмеження прав і свобод людини та застосування примусових і запобіжних заходів лише в разі крайньої необхідності.

По-третє, диспозитивність та змагальність більш правильно розглядати не як загальні ідеї кримінального процесу (процесу як діяльності), а як засади певної моделі розбудови кримінально-процесуального права, засади, що характеризують тип процесу.

Окрім наведених у ст. 7 КПК України, до принципів кримінального процесу слід відносити: презумпцію добропорядності людини; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів і слідчих; політичну й релігійну нейтральність та толерантність слідчого, детектива, прокурора й суду; допустимість притягнення до кримінальної відповідальності лише за умови доведеності вини; забезпечення безпеки учасників кримінального процесу; пропорційність; допустимість розгляду справи тільки в рамках пред'явленого обвинувачення; свободу оскарження процесуальних дій і рішень; документованість процесу; забезпечення встановлення об'єктивної істини (об'єктивність, всебічність та повнота слідства); справедливість; реабілітацію осіб, відносно яких мало місце порушення їхніх прав.

Допустимість притягнення до кримінальної відповідальності лише за умови доведеності вини – фундаментальне положення, основний принцип кримінального процесу, згідно з яким притягнення особи до відповідальності як обвинуваченої, винесення обвинувально-го вироку суду, затримання, арешт та застосування інших запобіжних заходів допускається лише за наявності беззаперечних доказів вчинення особою кримінально караного діяння.

Повчальним може стати аналіз таких новацій. Так, у 2001 р., всупереч ст. 22 Конституції України, в ст. 299 КПК України були закладені радикальні конструкції щодо спрощення судового розгляду кримінальних справ, які звузили існуючі права учасників процесу. Зокрема, суд отримав право, якщо не заперечують учасники судового розгляду, визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи, які ніким не спростовуються.

Новий КПК України повторює цей інститут. У ч. 3 ст. 349 КПК України визначено: «Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їхньої позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку». Ця новела законодавства в КПК України отримала нове дихання із запровадженням особливої форми судочинства – провадження на підставі угоди про визнання винуватості (ст. ст. 468–475 КПК України). За такої моделі у нас можуть з'явитися засуджені «без суду і слідства» або (що ще гірше) «без вини винуваті».

За своїм змістом указані новели суперечать принципу презумпції невинуватості, закріпленому в ст. 62 Конституції України, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права та іншим нормам права: ч. 5 ст. 364 КПК України – учасники судового провадження мають право в судових дебатах посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні; ч. 4 ст. 95 КПК України – суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо приймав; ч. 3 ст. 370 КПК України – обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду. Таким чином, ч. 3 ст. 349, ст. 302, п. 2 ч. 1 ст. 468, ч. ч. 2, 4 ст. 469, ст. 470, ст. 472, ч. 2 ст. 473, ч. 4 ст. 474 КПК України, в яких закладена модель спрощеного правосуддя та судочинства на підставі угоди про визнання винуватості, не мають застосовуватись і підлягають скасуванню як норми, які звужують суттєві гарантії встановлення об'єктивної істини та існуючі права і свободи людини, суперечать ст. ст. 22 та 62 Конституції України, міжнародним правовим актам, принципам й окремим положенням норм самого КПК України.

З урахуванням міжнародних правових актів та прецедентної практики ЄСПЛ вчені-юристи все більше звертають увагу на важливі для діяльності правоохоронних органів і кримінального провадження принципи правової визначеності та пропорційності [1, с. 78–80; 7, с. 22–24; 18, с. 49–55].

Правова визначеність передбачає формулювання в законі чітких, однозначних і зрозумілих правових приписів, за яких забезпечується легкість та доступність з'ясування змісту права та юридично забезпечена можливість скористатися цим правом, передбачуваність застосування правових норм, а встановлювані законом обмеження будь-якого права повинні

базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

Принцип пропорційності Страсбурзький суд чи не вперше використав у 1968 р. в справі «Ноймайстер проти Австрії» щодо захисту права на свободу (ст. 5 Конвенції), зазначивши, що затримання обвинуваченої особи не повинно перевищувати розумні строки; це вимагає від національних судів досліджувати всі факти за чи проти існування суспільної необхідності, щоб виправдати відступ від поваги особистої свободи [30].

С. Погребняк розглядає принцип пропорційності серед основних вимог верховенства права та визначає його як «основоположний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються» [17, с. 204].

Принцип пропорційності закріплений у міжнародних нормативних актах, рішеннях Конституційного Суду України та ЄСПЛ. Це принцип права, згідно з яким мета юридичних дій має бути суспільно вагомою, а засіб її досягнення – найменш обтяжливим у конкретних умовах, втручання у сферу прав і свобод людини може допускатися лише в випадках крайньої необхідності для забезпечення правосуддя чи іншої суспільно корисної мети, якщо цього неможливо досягти іншими засобами, а заподіяна примусовими заходами шкода буде меншою, ніж відвернута.

Принцип пропорційності впливає з логічного аналізу співвідношення завдань кримінального процесу та його окремих інститутів. Він частково визначений у Кодексі поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р., де зазначається, що працівники правоохоронних органів, у тому числі й ті, що здійснюють розслідування, зобов'язані поважати й захищати гідність і права людини; *застосовувати примусові заходи тільки в випадках крайньої необхідності* та в тих межах, в яких це потрібно для виконання обов'язків.

У рішенні від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 (справа № 1-11/2012) Конституційний Суд України зазначив, що одним з елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею.

Встановлюючи в ст. 267 КПК України правило про те, що слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, у тому числі з використанням технічних засобів, а саме таке проникнення в силу його таємності не передбачає присутності понятих та належного документування доказової діяльності, законодавець робить значний крок у минуле, підмінюючи принцип верховенства права та пропорційності принципом доцільності, звужуючи існуючі гарантії доказового права. Принцип обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, який закладений в ст. 267 КПК України, не підлягає застосуванню, більше того – підлягає скасуванню як такий, що суперечить принципу пропорційності, оскільки в КПК України регламентований інститут обшуку, який забезпечує виконання тих же завдань, але є менш обтяжливим у конкретних умовах його застосування та містить додаткові гарантії здобуття достовірних доказів і захисту прав людини.

На основі системи принципів права мають бути вдосконалені окремі правові інститути та юридична форма діяльності судових і правоохоронних органів.

Висновки. У своїй сукупності принципи права мають утворювати злагоджену систему єдиних за своєю спрямованістю на забезпечення мети прав і не суперечливих основоположних начал. У цій системі кожен із принципів має свою самостійну концептуально-доктринальну сутність і правову цінність, виступаючи першоджерелом окремих правових інститутів, а разом усі вони складають основу гарантій істини, захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості правовідносин.

Створення системи стримувань і противаг за допомогою розподілу державної влади на окремі взаємодіючі й контролюючі одна одну гілки, забезпечення політичної та релігійної нейтральності й толерантності судової влади, реалізація юридичної визначеності,

пропорційності, верховенства права та інших принципів права в правовій системі України має забезпечувати оптимальне функціонування державного механізму й правового режиму демократії, не давати можливості жодній із гілок влади узурпувати владні повноваження, унеможливити повернення до тоталітаризму. Розбудова правової держави потребує гармонізації права, суспільства і влади на основі цивілізаційного вибору ідеї правової держави, розбудови правової системи за гуманістичними принципами державотворення і права.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробці нового КПК України, який був би стратегічно й доктринально вивіреном, гармонізував би приватні й публічні інтереси та засновувався на цілісній концептуальній моделі системи принципів правової держави.

Список використаних джерел:

1. Аленін Ю. Поняття та система принципів кримінального провадження / Ю. Аленін, В. Волошина // Наукові праці НУ ОЮА. – 2014. – Т. XIV. – С. 78–89.
2. Бандурка О. Парадокси протидії злочинності / О. Бандурка, О. Литвинов // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2013. – № 3(10). – С. 83–90.
3. Білічак О. Загальні положення про втручання у приватне спілкування за КПК України / О. Білічак // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція. – 2014. – № 9-1. – С. 201–204.
4. Бреус С. Принципи кримінального провадження крізь призму нового Кримінального процесуального кодексу України / С. Бреус // Юридичний журнал. – 2012. – № 9. – С. 1
5. Буткевич В. Еволюція критеріїв реформування Європейського суду з прав людини (здобутки і втрати) / В. Буткевич // Правове забезпечення ефективного використання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. статей міжнар. наук.–практ. конф. (Одеса), 15 вересня 2012 р.) / За ред. д-ра юрид. наук, проф. С. Ківалова: нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2012. – С. 23–73.
6. Галаган О. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження / О. Галаган, Д. Письменний // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 167–172.
7. Євтушок Ю. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості / Ю. Євтушок // Віче. – 2012. – № 22. – С. 22–24.
8. Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні / Шемшученко Ю., Оніщенко Н., Пархоменко Н., Стоєцький С. та ін. – К. : Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. – 112 с.
9. Корнієнко М. Суспільство і правопорядок. Видання в 6-и т. – Т. 2. / М. Корнієнко. – К. : Фонд юрнауки АПС, 2007. – 264 с.
10. Кримінальний процес: підручник / За заг. ред. В. Коваленка, Л. Удалової, Д. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 544 с.
11. Кримінальний процес: [підручник] / Ю. Грошевий, В. Тацій, А. Туманянц та ін.; за ред. В. Тація, Ю. Грошевого, О. Капліної, О. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
12. Кучинська О. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : [монографія] / О. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
13. Маляренко В. Поняття, загальна характеристика та класифікація основних засад кримінального судочинства / В. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – №1. – С. 44.
14. Мамка Г. Презумпція невинуватості та обов'язок доказування вини / Г. Мамка // Актуальні проблеми досудового розслідування: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 лип. 2015 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 42–43.
15. Михальченко М. Трансформація політичних інститутів України: новітні проблеми й тенденції / М. Михальченко, О. Михальченко // Віче. – 2013. – №6. – С. 22–24.

16. Півненко Л.. Щодо змісту засади змагальності сторін у кримінальному провадженні / Л. Півненко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – «Право». – 2014. – Вип. 22. – С. 161–166.
17. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія] / С. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
18. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності / С. Погребняк // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2. – С. 49–55.
19. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання / С. Погребняк // Право України. – 2013. – № 9. – С. 217–218.
20. Правова доктрина України: у 5 т. – Т.2: Публічна правова доктрина України / Ю. Битяк, Ю. Барабаш, М. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю. Битяка. – Х. : Право, 2013. – 864 с.
21. Принцип рівності у праві: теорія і практика: [монографія] / за заг. ред. Н. Оніщенко. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2014. – 380 с.
22. Смирнов А. Уголовный процесс: Ученик для вузов. 2-е изд / А. Смирнов, К. Калиновский; под общ. ред. А. Смирнова. – СПб. : Питер, 2005. – С. 74–100.
23. Столітній А. Принцип змагальності за діючим КПК України в умовах електронного процесу / А. Столітній, І. Каланча // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2015. – Випуск 2. – Т. 3. – С. 115–121.
24. Тертишник В. Концептуальна модель системи принципів кримінального процесу // В. Тертишник / Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – №4. – С. 321–327.
25. Тертишник В.. Концептуальна модель системи принципів кримінального процесу / В. Тертишник // Юридичний вісник України. – 2001.-№5. – С.10–11.
26. Тертишник В. Кримінально-процесуальне право України : [підручник] ; 4-те вид., доп. і перероб / В. Тертишник. – Київ : А. С. К., 2003. – 1120 с.
27. Тертишник В. Проблеми розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу / В. Тертишник // Вісник прокуратури. – 2001. – № 5. – С. 26–34.
28. Циганюк Ю. Онтологія системи засад кримінального провадження / Ю. Циганюк, М. Костенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2015. – Випуск 3. – Т. 3. – С. 144–146.
29. Шемшученко Ю. До питання про формування і розвиток державно-правових інститутів незалежної України / Ю. Шемшученко, Н. Оніщенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 8. – С. 5–12.
30. Шумило М. Реалізація конституційного принципу таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної ті іншої кореспонденції у досудових стадіях кримінального процесу України : [монографія] / М. Шумило, В. Рудей. – Х. : СПДФО Бровін О., 2012. – 208 с.
31. Decision of the European court on human right in case “Neumeister v. Austria” of 27 june 1968 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int>.

